
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

FARKASOK ÉS FILOZÓFUSOK

Erkölcös állatokról és erkölcstelen gondolkodókról

V A R G A Z O L T Á N

Ha valaki beleszagolt kissé az állatok viselkedésével foglalkozó tudományba, az etológiába, ismert lehet előtte, hogy a patkány, ha rosszul lett, de túlélte, nem eszik többé abból a táplálékból, amit rosszuléte előtt utoljára fogyasztott, és ami feltehetőleg rosszulletét okozta. Nem mintha így tudna vagy hinné, egyszerűen csak egy életre megundorodik tőle. Eljárása ennek ellenére, mivel túlélése esélyeit növeli, „bölc és előrelátó”. Konrad Lorenz csodálatos kis könyvének, a *Salamon király gyűriájének* olvasója előtt pedig bizonyára emlékezetes maradt, miképpen kegyelmez a szerelmi párharcban győztes hím farkas megadása jeléül a torkát elharapásra kínáló legyőzött ellenfelének: cseppet sem könnyen, továbbra is fenyegető morgás közepette, fokozatosan engedve csak állkapcsa szorításán, nem kis vonakodás árán mondva le arról, amit a jelek szerint nagyon is szívesen tenne – önmagával való vívódás, „belső dráma” árán csak, ha úgy tetszik.

Mindkét esetben gátlásról van szó különben, az elsőben, a patkányokról szólóban, létfenntartóról, a másodikban, a farkasokat bemutatóban, fajfenntartóról.

Ámde miért ezek az állati példák? Ha egyszer az erkölcsről meditálnék...

Mert akárhogy nézem is, „állatian” ideillenek. Főleg a második, a maga kegyelmi gesztusával, amiért egyedek közt hat, s így, kellő pillanatban, de mindig következetesen fellépő gátlásként „interperszonális” kapcsolatot szabályoz, olyasvalamit jelent tehát, amit emberi kapcsolatrendszeréről, emberi közösségről szólva erkölcsnek hívunk. És hát az erkölcsben nagyon is a gátlás játsza a döntő szerepet, nemegyszer emlegetünk is erkölcsi gátlást, s nevezzük a minden rosszra és aljasságra kész embert gátlástalannak. De a gátlás természetrajza akár még külön is indokolhatja ezt a párhuzamot, éppen amiért a győztes farkas nagyon szívesen átharapná ellenfele torkát, s amiért nehezebbre esik úrrá lennie indulatain, „ellenállni a kísértésnek”. Mégis engedelmeskedni kénytelen a számára *categoricus imperativust* jelentő

„farkastörvénynek” – minden megfigyelés szerint sokkal következetesebben, mint ahogyan az az emberek világában történik.

És hát éppen ez, ez az agresszív késztetést leszerelő gátlás alá kerülés teszi ezt az állati viselkedést nemcsak erkölcsszerűvé, hanem kifejezetten erkölcsös is – legalábbis ha nem kapcsoljuk ezt a fogalmat emberi értelemben vett tudatosságához. Azzal is összecsengően, amire Freud *Totem és tabuja* is emlékeztethet. Nevezetesen, hogy mindennemű tilalomnak csakis olyasmivel szemben lehet értelme, amit megtenni vágyunk. Nem mintha a lélekidomár itt valami újat fedezett volna fel, szövegében mások gondolataira hivatkozva, mellesleg, ezt nem is állítja.

Különben, hogy „édes a bűn”, ezt azért a vallások mindig is tudták.

Állati eredetű lenne tehát az erkölcs? Amit kiváltságosan emberi kategóriának hiszünk. Sőt isteni eredetűnek.

Pedig még csodálkoznunk sem kellene különösebben. Konrad Lorenz megállapítása tükrében, miszerint az „örök emberinek” mondott dolgok mindig valami „ember előtti” jelentenek, úgy tetszik, semmiképpen sem.

És hát csakugyan. Számos olyan tulajdonságról, magatartásról derült ki már (sőt attól tartok, kiderül még), hogy amit fajunk kiváltságának hittünk, meg kell osztanunk az állatvilággal. Legalábbis annak legmagasabbrendű, közvetlenül mögöttünk sorakozó képviselőivel. Olyanféleket illetően is, mint a tanulás, az eszközhasználat, nemcsak az emlékezés, hanem a jövőre irányuló következtetés képessége, rövidebb távon legalábbis. Meg általában is gondolkodás, főleg ha nem kapcsoljuk azt szorosan az öntudathoz, még kevésbé az éntudathoz, legkevésbé pedig a beszéd képességéhez – megfelelkezve róla, hogy előbb kezdtünk gondolkodni, semmint beszélni, s hogy sokszor gondolkodunk szavak, nyelv nélkül is. Tudatunk is mindenképpen előbb volt, mint szavaink, s inkább tudatunk teremtette meg a nyelvet, s nem a nyelv tudatunkat, illetőleg elménket. Törzsfajlódásunk folyamán ugyanúgy, mint egyéni életünk során, e téren is Haeckel rekapitulációs törvényének megfelelően, összesűrítve, zanzává zsurgítottan ismételve meg az egyed kialakulásakor a faj történetét. És a nyelvet gyerekként nemcsak megtanuljuk, alkotjuk, csináljuk is, szavakat találunk ki olyan fogalmakra és helyzetekre, amelyeknek szópárját nem ismerjük még, hogy miután az „igaziakat” megtanultuk, el is feledjük őket. De néhányat meg is jegyezhetünk, párat magam is felsorolhatnék... S mindez nem tudatosan történik, inkább csak a gondolkodás bontakozni kezdő képességének akaratlanul megoldást kereső működésnek segítségével, de már tudatunk megléte mellett. Amiért a gondolkodás képessége, túljutva a bonyolultság egy bizonyos fokán, úgy tetszik, elkerülhetetlenül tudattá is összeáll, „lelket alkot”, beszélni nem tud s nem is a beszéd képessége felé haladó állatoknál is. Nem is csak a

legmagasabbrendűeknél, így az adott helyzetben többnyire csak egyféleképpen viselkedni tudó, meglehetősen merev „ösztönprogrammal” születő rovaroknál is. Megfigyelőik ebben, a lényeket tekintve legalábbis, egyetértenek.

De talán hagyjuk is az ösztönt. Ezt az ismereteink hiányát kitűnően elleplező fogalmat, amit mintha csak az istenképzet helyébe tennénk. Aquinói Szent Tamás Istenének helyébe – aki mintha csak tamáskodó hajlamai miatt érezné szükségesnek számba venni Isten létének minden általa fellelhető bizonyítéka közt azt is, hogy az állatok semmit sem tudnak arról, amit csinálnak. Hozzánk hasonlóan mellesleg, hiszen az ember emészt is, akár a belgyógyászat nyilvános rendes tanára, akár laikus, alkalmasint írástudatlan. Vagyis ami az ösztönt illeti, alig tűnik az istennél bármit is jobban megértetőnek. Nem mintha teljességgel haszontalan fogalom lenne, éppen csak ha közelíteni kezdünk hozzá, részeire szakad szét, bonyolult összetevőket megmutatóvá. Számptalan más fogalmunkhoz hasonlatosan – Aquinói Szent Tamást, attól tartok, inkább igazolva, semmint cáfolva. Akár még az erkölcs isteni eredetét illetőleg is.

Úgyhogy az eredetéhez az ösztönösnek mondott állatok felől közelítve, miért ne lehetnének az állatok a maguk módján erkölcsösek is. „Ösztönösen erkölcsösek”, ha így jobban tetszik.

„Ösztönösség” és „tudatosság” konkrét tettek esetében értelemszerűen kizárja egymást. Ösztön és tudat semmiképpen sem.

Még az embernél sem, bármennyire is ő a legkevésbé ösztönös lény földünk élővilágának fajai között. Szinte minden helyzetben többféle viselkedés közt választani képesen inkább leépült ösztönmaradványai, „ösztöncsökevényei” vannak csak, szükségletei mellett, amelyeket többnyire nagyon is sokféle módon elégíthet ki. Mind a létfenntartást, mind a fajfenntartást illetőleg.

De talán nem is éppen szerencsés a kettő szétválasztása. Mert ami az egyed számára előnyös, előnyös a fajra nézve is. Csoportosan élő fajoknál mindenképpen, emiatt is tekinthetők leginkább az ilyen fajok győzteseknek az evolúció történetében. Élén végtermékével, „céljának” is érzett nagyrabecsült fajunkkal – bármennyire kétes értékűnek, sőt katasztrófába torkollónak tűnjék is ez a győzelem napjainkban.

Még ha a lét- és fajfenntartó ösztön megkülönböztetése gyakorlatilag elkerülhetetlen is. Akár annak kimondásakor is, hogy az állatok társas kapcsolatait szabályzó „protomorális” magatartásformák szempontjából mindenképpen a fajfenntartó mutatkozik érdekesebbnek. Külön amiért még a magányosan élő állatoknál is kialakít – ideig-óráig – bizonyos társas kapcsolatokat. A hozzájuk kötődő viselkedésformákkal, gyakran bonyolult

„rituálékkal” együtt, valójában a kétneműség létrejöttétől kezdve, amiért is az egyedek közti „kommunikáció” kezdetei is innen erednek, a megfelelő viselkedés kiváltása megfelelő viselkedés segítségével, kérdés-felelet játék utódok létrehozása érdekében. Mert itt mindenképpen kooperatív magatartásra van szükség, együttműködésre, nem agresszív kapcsolatra az azonos fajú, de külön nemű egyedek között. Még ha az azonos neműek kapcsolatában megtalálható a vetélkedés és így az agresszió is, vagy mint a pár pillanattal előbbi násztárs, illetve a szerepét betöltött nemző atya felfalása, táplálékká lefokozása a beteljesült szerelmű imádkozó sáska nőténye által, megint csak az utódok érdekében. De az ezzel összefüggő magatartás mégis inkább egymás felé tartó és összehajló, olyan viselkedési formákat kitermelő, amelyeket ha emberi szemmel tekintünk rájuk, mondhatunk „erkölcsöseknek” is. Megkockáztatva, hogy az erkölcs, „mint olyan”, a fajfenntartás, a tágabb értelemben vett „nemiség”, a nemek közti kapcsolat szüleménye. Már-már a köznapi szóhasználat ama gyakorlatát igazolva, hogy az emberek nagy része „erkölcs” említésekor többnyire a nemi erkölcsre gondol – Móríckázás, akinek mindenről „az” jut eszébe.

Csak hát a „móríckázás” itt indokolt és megalapozott. Nem csupán a párzással szorosan összefüggő magatartásformákat illetőleg, hanem még inkább ha az ivadékgondozásra is pillantást vetünk: itt bontakoznak ki leginkább a gyámolító, segítő, sőt egymást kölcsönösen támogató viselkedési formák különböző változatai, az altruizmus és a szolidaritás megnyilvánulásai, a gyengédségéi, sőt a szeretetéi. Nem kevésbé a bátorság, a hősiesség és az önfeláldozás megnyilatkozásai, már bizonyos halfajtáknál is. Nemesyszer az irodalmat is megihletve – gondoljunk a fészekből kihullott fiókáját vadászzebbel szemben védelmezni próbáló borzolt tollú verébre Turgenyev vadásznaplójának lapjairól. Pedig az állatok jól felbecsülik az erőviszonyokat, a kisebb fajok vagy példányok többnyire menekülnek a nagyobbak elől: ezt a rendet csakis ivadékaikat védelmezve képesek felborítani. Jobbára az anyaállatok, de számos madárfaj esetében, ahol a fiókák kiköltésében és nevelésében is közreműködnek az apák is. Így ezt a gondozó és védelmező szerepet mondhatnánk eredendően nőtény magatartásnak is (még ha tudunk olyan fajokról is, főleg halakról, ahol a nőtény az ikrakerakást követő feladatokat egyszerűen hímjére bízva), bizonyos szempontból „nőtényesnek” tekintve a terhek egy részét átvállaló hímek viselkedését. Alkalmasint a csoport egészét védelmező főnök hímeknél is, mert a jelzésrendszer, a „nyelv” sokszor nagyon is erre vall: a kakas háremét hívó nagy veszélyre figyelmeztető jelzései – ha voltak még baromfiudvar-élményeink, észrevehettük – pontos megfelelői a kotlós által csibéihez intézetteknek.

Bárhogy nézzük hát, az állatvilág közösségi formái, legyen szó párról,

avagy falkáról, legfőképpen a fajfenntartás követelményei köré szerveződtek, s olyan magatartásformák révén maradhatnak csak fenn, amelyeket emberi nyelvre lefordítva csakis a magunk erkölcsi értékrendjébe tartozó fogalmak segítségével fejezhetünk ki. Olyanok segítségével, mint: gondoskodás, segítőkészség, szolidaritás, bátorság, hősiesség. Sőt: szeretet, jóság. Vagy éppen, bármennyire nem érezzük is a szót ma rokonszenvesnek: engedelmesség – méghozzá az erősebbnek és agresszívabbnak, mivel állati körülmények közt ez jelenti a „törvényes” rendet. Olyan fogalmakkal kell élnünk hát, amelyek külön-külön és együtt pozitív erkölcsi értékek hordozói – anélkül hogy magát az erkölcsöt is jelentenék.

Mivel az erkölcs lényege mégsem ezekben rejlik. Nem olyan magatartásban, amely mint az ivadék gondozás, a gondozó és tápláló számára is örömet és kielégülést jelent, szenvedést meg inkább akkor, ha ebben akadályozva van valamiképpen. Hanem ami lemondással jár, lényegéből fakadóan önmegtartózkodás. Az, ami a legyőzött ellenfele torkát minden erre törő vágya ellenére mégsem átharapó farkas esetében történik.

És amit gátlásnak mondunk. Tabunak, tilalomnak.

Akarva-nem akarva, de nem véletlenül bukkan fel itt a tízparancsolat is, amit egyébként bízást nevezhetnénk „tíztilalomnak”. Amiért nem azt határozza meg, mit *kell*, hanem hogy mit *tilos* tennünk. Jellemző módon, de talán szerencsére is – bár olyan véleménnyel is találkoztam már, amely ugyanezt panaszként fogalmazta meg. Mintha a tiltás nem volna elég. Vagy talán azt is meghatározza még az isteni szó, amit tennünk kell?... Különbösen is, épp eléggé meghatározta ezt mindig is a mindenkori földi hatalmak, jobbára égieknek mondva magukat, vagy azok nevében. No de ezt már gyógyíthatatlanul irodalmi fogantatású anarchista hajlamom mondatja velem...

Mindenesetre kezdetben vala a gátlás. Kialakulása homályba vész, ám a maga módján megbízhatóan működött, s működik ma is az állatvilágban. Amíg csak az ember áldott vagy átkos tulajdonsága, az értelem, túlfeljett szürkeállománya jó- vagy rosszvoltából, színre nem lépett. Kimozdítva az ember állat őstét „paradicsomi” állapotából. Fel- és kiemelve vagy éppen romlásba döntve.

Szempontról kérdése, hogyan látjuk ezt. Ám hogy az értelem a maga felforgató működésével bonyodalmakat okozott, aligha lehet kérdéses. Ha úgy tetszik, a tudás fájának gyümölcse, „jónak és rossznak tudása” következtében.

De hogy az „ösgátlásnál” és kis időre az állatvilágnál maradjunk még, kockáztassuk meg a feltevést, hogy néhány ma is érvényesnek számító, illetve a kultúrák nagy többségében „hatályban lévő” tilalom gátlásként még inkább

majomnak, mint embernek mondható ősunknél is működött már. Mint az incesztusé a csimpánzoknál anya és fia közt (apa még „nincs”, így az apa és lánya közötti számításba sem jöhet), úgyhogy tudatosodása és kimondása feltehetőleg utólag társult az eleve meglévő mellé – elképzelhető, hogy éppen az áthágás példái nyomán. Még inkább a magyarázataként, utólagos racionalizációjaként az „ösztönösnek”.

Hogy ezt vagy azt megtenni nem szabad, mert... S itt következik most valami, amit rendkívül fontosnak érzek. Hogy bármilyen normáról, tilalomról vagy parancsról legyen is szó, a norma értéke vitaathatatlan, megkérdőjelezése fel sem merülhet.

Indoklás, magyarázat ugyanis nincs: a primitív nemzetségi-törzsi társadalomban a tabu azért tabu, mert tabu, ha pedig mégis van magyarázat, sohasem a célra irányul, mindig az okra. Mindenekelőtt a megszegőt fenyegető veszedelemre, főleg hogy a tilalom áthágója halállal lakol. De legjobb esetben is a tabu eredetére, a szellemek tilalmára utal, ők is fenyegetik a tilomszegőt szörnyű bosszúval. Amiért is a racionális szemlélő számára a norma hol ésszerű, hol nem, bár kialakulásakor feltehetőleg az volt, megvolt a gyakorlati értelme, betartása a közösség számára bizonyos előnyökkel járt. Csakhogy míg „földi oka” idővel feledésbe merült, maga a norma továbbra is érvényben maradt. Gyakorlatilag közömbösként vagy a körülmények változása folytán hátrányosként is. Megszegése azonban változatlanul bűnnek számít, illetve szégyennek inkább – mivel a kettő közt ezen a szinten nincs is különbség, külön szó sem a nyelvben a kettő jelölésére, mert ami van, inkább csak a szégyent jelenti. Következésként pedig, ha nem taburól, hanem csak megrögzült szokásról van szó, a közösség megvetését, legenyhébb esetben kinevetését. Többnyire elégséges eszközként is a szokás betartásához.

De megfellebbezhetetlen az erkölcsi norma a szakrális kultúrákban is. Az archaikus államban – a már városközpontú papkirályságokban, majd birodalmakká szélesülő istencsászárságokban. Ám de itt is indoklás nélküli, isteni parancs, hatalmi szó. Amint azt a dolgokat zseniális tótágasból szemlélő Hamvas Bélatól is megtudhatjuk, mivel szerinte az erkölcsi norma nem is az emberi együttélés szabályozására szolgál, egyszerűen az istenség akarata csak. Mintha az erkölcs nem is az ember érdekében létezne, hanem földöntúli hatalomért, mintegy annak nagyobb dicsőségére.

Bár ezen csodálkozunk sem kellene különösebben. Ezek a kultúrák, isteneinek sokszor beláthatatlanul „pluralista” állatseregleteivel együtt, sokkal „monolitabbak” és „totalitáriusabbak” annál, semhogy ez másképp lehetne. Elképzelhetetlen, hogy erkölcs és törvény szabályozó szerepét ne isteni szóként hirdessék, s emberért létezését maradéktalanul felismerjék. Még kevésbé, hogy ezt állítsák értékrendjük középpontjába.

Ehhez már a birodalmak perifériáin élő és különböző kultúrák közt hajóztató, kalmárszellemű görögökre volt szükség. Az értékek relativitásának felismerőire és az irónia felfedezőire. A filozófia leválasztóira a vallás testéről. Világi kultúrára. Meg persze az irodalomra – arra, amit ma elsősorban annak nevezünk.

Mivel a napjainkban is létező kultúrvallásokban a hangsúly szintén az isteni akaraton van. Az archaikus magaskultúrákból (is) kisarjadó Ótestamentumban is, annak ellenére, hogy a próféták a népért szállnak szembe sokszor a földi hatalommal, de az égi nevében. Az Újtestamentum némileg más képet mutat: Jézus „liberális” viszonyulása a Törvényhez, s benne egy vitathatatlan „emberközpontúság”, mindenekelőtt példabeszédekben kap hangot, de sok hasonlót sugallnak a kora világi filozófiáját és általában is a klasszikus görög–római kultúrát jól ismerő Pál levelei is. A kereszténység alapját képező Megváltás pedig éppen a bűnös emberért történik, a Gondviselés szintén érte létezik, ám a bűn változatlanul „Isten akaratának megszegése”. Legfőbb vétünk tehát az engedetlenség, Isten ellen vétkezünk elsősorban, hogy ember ellen ne vétkezzünk, azt Isten akarja. Allah úgyszintén: prófétája, a vallástörténet e Leninje, ugyan nemcsak gyakorlatias, hanem pragmatikus, sőt „praktikus” is, ám az iszlám szó jelentése „Isten akaratában való megnyugvás”, a Korán egyetlen szűrőjében pedig több szó esik a gyehehnára jutottak szörnyszerű szenvedéséről, mint együttvéve az egész Ó- és Újszövetségben.

Vagyis a „miért bűn a bűn?” kérdésének firtatása, túl az isteni akarat tudomásulvételén, maga is bűn, s így mi sem természetesebb, mint hogy a földi hatalom is ennek jegyében büntet és jutalmaz is.

Úgyhogy a változás, a norma „földreszállása”, az európai kultúra történetében immár másodszor megint csak a világiasság térhódításakor következik be. Az egyház ideológiai egyeduralmának megrendültekor, a reneszánszban, egyetemes géniuszokat és szörnymbereket is felszínre hozva, a reformáció és ellenreformáció harcai során, a felvilágosodás korában. Mint mindig, valahányszor az értékek viszonylagossága láthatóvá lesz. Amikor a boncolgatók, a „rákérdezők”, a kételkedők és tagadók is színre léphetnek: a filozófusok, költők, írók, művészek és – egyéb komédiások. Bomlasztó és támadó erőként, de a védekezők és védelmezők gondolkodásában is változásokat hozva. Előmozdítóiként az erkölcsök fejlődésének.

Vagy talán mégsem?

Mivel az erkölcs kapcsán emlegetünk „örök érvényű” normákat is. Nemritkán éppen a tízparancsolatot idézve. Ha mindig betartanánk, minden rendben is lenne...

Holott elég végigfutnunk rajta, hogy „történelmi kategória”-ként mutakozzon meg. Külön az első három Istenre vonatkozót illetőleg. Mert ha hívők vagyunk, rendben van, ha viszont nem vagyunk azok – legfeljebb a hívőket tisztelhetjük. Ám a többi hét, az emberre vonatkozók egyikének-másikának esetében is... „Ne kívánd felebarátod feleségét”... Mert attól tartok, ehhez ma hozzátennénk: „... illetve férjét”. Mert hát megszületésének korában a feleség kívánsága aligha lehetett fontos. Kívánhatott, akit akart, vétkезhetett a gyakorlatban is (erre több-kevesebb lehetőséget minden kor adott), ha egyszer sorsa, a büntetés vagy a megbocsátás, férjeurától függött. Lévén az asszony éppúgy tulajdon, mint a szolga vagy a szolgálóleány (a rabszolga és rabszolgálya), a barom vagy a ház, amit a felebaráttól elkívánni szintén tiltott dolog volt.

De hát ezeken a dolgokon végtére is túl vagyunk, nemde? Elméletben és a gyakorlatban is.

Elvégre rég megszűnt a rabszolgaság, embereket vagyontárgyként kezelő adásvételi szerződést legalábbis földünk egyetlen államában sem köthetünk a törvény előtt. Kiment a divatból a párba, Európában pedig, néhány rezervációs szigettől eltekintve, a vérbosszú is. Emberek kínzását, gonosztevőkét is, nemcsak törvény ítéli el, hanem a közgondolkodás is, állatokét úgyszintén, egyre több országban szűnik meg a halálbüntetés. De hát végtére is mégiscsak lejátszódott közben sok minden, egy némely fejezete az erkölcs történetének. Hogyne, természetesen.

De inkább csak az erkölcsi gondolkodás történetében.

Az etikáéban inkább, a moráléban kevésbé. Mivel az etika filozófia; tudomány, elmélet, emelkedett szellemek fényűzése. A morál szokásrendszer, közfelfogás, közmegegyezés. És gyakorlat. Nem mintha az etika „termékei” idővel nem válhatnának morállá is. Megfelelő csatornákon szét- és leszivárogyva. De többnyire tökéletlenül, leegyszerűsítve és vulgarizáltan válva azzá. Ha ugyan nem átfordulva önmaguk ellentétébe.

Vagyis a fejlődés inkább csak „szellemtörténetileg” mondható egyértelműnek. Dióhéjban felvázolva valahogy úgy, hogy kezdetben, félig-meddig még az állati létben és az emberi őstörténet hajnalán volt néhány beidegződött és együttélési szabályként működő gátlás, amelyekből, a későbbi tapasztalatokból kialakultakkal együtt, tabu lett, tilalom, aminek áthágása szellemek, majd istenek bosszúját-büntetését vonta maga után. S ugyanúgy a közösséget is, később meg a rátelepedő és államá lett hatalomét semmivel sem kevésbé. Vagy ha nem, hát szégyen volt vagy bűn, ám hogy mi a szégyen vagy a bűn, azt mindig is a közösség vagy a hatalom határozta meg. Nem az egyén tehát, aki ha meg is szegte, elfogadta a norma érvényességét. Lelkiismerete és lelki furdalása lehetett ugyan, de csupán freudian értelmezett

„felettes én”-ként: amiért engedetlen volt – tekintélyként ismerve el önmaga felett a közösség értékrendjét és az azt betarttató hatalmat. Legyen ez a hatalom az apáé, a nemzetség- vagy törzsfőé, királyé vagy császáré – amíg csak tekintélye meg nem ingott, kialakítva az autonóm személyiség létrejöttének és színreléptének lehetőségét. Példának okáért az athéni patriarchális társadalom leépülésének jóvoltából, majd a demokrácia csődjének is, nyilvánvalóvá téve, hogy a nép, a *démosz*, nem csalhatatlan, sőt nagyon is csalható, s nem is mondható mindig makulátlannak. Nem véletlen ugyanis, hogy általában Szókratészban és mártíromságában látja az erkölcstörténet az első ilyen személyiség megjelenését. Bizonyára joggal, még ha nyilván nemcsak a büröklevet kiívó bölcsnek lehettek „szókratészi” gondolatai, másoknak is, éppen csak bölcsen hallgattak róluk. Még ha nem is lehettek sokan, mivel az önálló gondolkodás legkevésbé éppen az erkölccsel kapcsolatban mondható az emberek jellemzőjének. Többen lehettek a Szókratész által befolyásoltak, a „megfertőzöttek”. Merthogy a kor leggátlástalanabb személyisége, Alkibiadész, éppen az ő környezetéből került ki, ennek azért mindenképpen szimbolikus a jelentősége.

Ennyit az erkölcs „vertikális” fejlődéséről. Mivel létezik egy „horizontális” is, a normák érvényességi körének kiterjedése.

Mert „örök érvényű” normák mégis akadnak, egyikük-másikuk a tízparancsokban is megtalálható. Csak hát a „felebarát”, aki ellen ezt vagy azt tilos volt elkövetni, eredetileg csak a zsidó néphez tartozott. Mint minden nép (vagy csak törzs) esetében, a többi idegen, ha nem ellenség, közömbös, akiből holnap már lehetett ellenség is. S e téren a fejlődés nemcsak lassú, hanem visszaesésektől is terhes, vargabetűket is leíró. Sőt a kezdet kezdetén az érvényesség köre akár még „univerzálisnak” is mondható a maga nemében: a győztes farkas már többször említett torok-el-nem-harapása a farkas fajának minden egyedére érvényes, nemcsak a falkabelire, nem is ok nélkül emleget hát Lorenz az emberiség csoportokra tagolódása, törzsi, nemzeti kizárólagossága, nem kevésbé pedig rétegszovinizmusa kapcsán „álfajképződést”. Nem mintha csodálkozhatnánk, amiért az emberiség egységének tudata viszonylag későn alakult csak ki, hogy e téren a görögök nem egy bölcselőjével is „baj” volt még, s hogy valójában csak a kereszténység terjedésével válhatott „tanná”. Szélesebb néprétegeknél is tudatosodva, ám mindig csak elméletileg – na meg a „mi kuttyánk kölyke”-érzésektől mindig újra visszazorítva. Nemcsak holmi „emberi gyöngeség” következtében, hanem a gyakorlat akadályaiiba is beleütközve. Ha egyszer nem az „emberiség fiának” születünk, hanem konkrét emberekének, akik valahová tartoznak is. Ahonnan az ember kiszakíthatja ugyan magát, de... vagyis lehet belőle szent, mártír, forradalmár, ám ugyanígy – hatalom birtokában – szörnyeteg is. Ahogy az századunkban is épp eléggé tapasztalhattuk.

Itt is megmutatkozik hát a fejlődés, hogy is ne mutatkozna, éppen csak felette kétélű módon.

De nézhetjük a fejlődést másképpen is, az érvényesnek számító normák betartása felől megközelítve. Arra gondolva, hogy a normát az állatok *mindig*, a primitív népek *majdnem mindig* betartják, a mind fejlettebb társadalmak tagjai viszont a civilizáció előremenetelével lépést tartva *egyre kevésbé*. Illetve *látszólag* csupán.

Úgyhogy efelől nézve akár regresszióról is beszélhetünk. Nem mintha a (vissza)fejlődés vonala akár így is töretlen lenne. De azért könnyen áldozatul eshetünk bizonyos optikai csalódásnak: Rousseau-ként a „természetben” látva aranykort. Vagy Hamvas Béla módjára a szakrális kultúrákban.

Bármennyire betartsák is azonban erkölcsi normáikat az ősi, primitív társadalmak, normaszegők itt is léteznek. Nélkülük a norma meg sem született volna. S a megtorló szankciók sem, a kíméletlenek.

A kíméletlenül következetesek is, mivel itt a közösség egésze ügyelt a norma betartására. Mert a nemzetség, a törzs még egy test, egy lélek, Lévi-Strauss szerint legalábbis, a közösség tápláló köldökzsinórával leszakadt egyén egyszerűen behal a kiközösítettség állapotába: abba, hogy senki sem szól hozzá, mindenki elfordul tőle, még ha egy ujjal sem bántja. Az ausztráliai bennszülöttek közt állítólag ma is létezik még egy bizonyos lyukas csont, feltehetőleg valamilyen állat csigolyacsontja. Amit a törzs megbízottja ad át a kizárásra ítéltnek, nemegyszer a városba szakadtnak, a családjával többé nem törődőnek. Aki ettől kezdve többé sem ételt, sem italt nem vesz magához, mielőtt megszűnne élni – háromnapos teljes letargiáját követően, amit még kórházi mesterséges táplálással sem sikerült soha egyetlen napnál tovább meghosszabbítani. Feltéve, hogy hihetünk az erről szóló forrásnak, bár én nem érzem lehetetlennek. Nem mintha a törzs nem hajtaná végre a halálos ítéletet sokszor „tettelesen” is. Bűnösökön és „újítókon” egyaránt, ha egyáltalán léteznek ilyenek, mivel ez a kettő itt egyre megy – gátat vetve minden mozgásnak vagy legalábbis az észrevehetetlenségig lelassítva a változásokat.

De hasonló lehetett a helyzet a szakrális kultúrában is. A feltehetőleg véres eseményeknek is köszönhető egyensúlyi állapot beálltát követően, ám mércéink szerint rendkívül hosszú időn át. Pedig itt már állam is volt, és írott törvények, sőt „osztálytársadalom”, a kaszttrendszer valamilyen formája, „elnyomás” és „kizsákmányolás”, ha úgy akarjuk. Ám az alattvalóktól mindig ugyanazt elváró hatalom hosszú évszázadokon át tartó változatlansága lehetővé tette, hogy a külső kényszer belsővé váljon. Mivel ezekben a kultúrákban, ha a felszínen olykor változott is valami, az értékrend változatlan, a „rendszer” ugyanaz maradt. Bár az óegyiptomi emléket, A

paraszt panaszait olvasva vagy a babiloni hivatalnokok hatalmaskodó korruptségéről szóló ékírásosan ékes bizonyítékokba beletekintve, ez a világ is emberalkotta. Annak ellenére, hogy e kutúráknak sikerült a leginkább „reprezentatív” arcukat hagyományozniuk az utókorra. Ám a harmónia felszíne alatt ott húzódott az iszonyat is, úgy valahogy, ahogy az Hans Castorp álombeli látomásában mutatkozik meg A varázshegy Hó című fejezetében. De hasonló a helyzet a kereszténységet illetőleg is, hiszen a térítés jobbára hatalmi szóval történt, nemegyszer tűzzel-vassal is, ám a mindmáig örökségünket képező erkölcsi értékrendet a hatalom végtére is belénk sulykolta. Örök kárhozat kilátásba helyezésével egészítve ki az evilági büntetés hatékonyságát.

Mert a történelmi tapasztalatok szerint bármilyen morális értékrend csak úgy rögződhet tartósan, ha nemzedékek során át hat, meghozzá a kényszer és a meggyőzés együtt, tehát az erőszak „propagandával” kiegészítve, na meg a jutalom reményével is. Ezért merülhet itt föl még az a bizarr gondolat is, hogy a bolsevizmus rendszere, ha töretlenül sztálinista hatalomgyakorlás mellett ötszáz éven át maradhatott volna fenn, talán még valamilyen „kommunista erkölcsöt” is képes lett volna kitenyészteni. Ha erre gondolunk, mindenképpen szerencse a történelem ütemének felgyorsulása.

Az is, ami szintén ezzel függ össze: korunk erkölcsének „pluralitása”. Bármennyire a diszharmóniát jelentse is ez, kevesek autonóm etikája mellett, az értékrend bizonytalanságát csak a többségnél. Mindenekelőtt a legutóbbi évszázadok mindinkább megiramodó történelme, nem utolsósorban napjainkban még mindig gyorsuló technikai fejlődése következtében. Egymás mellett élő vallások, párhuzamosan létező vagy egymást követő ideológiák, forradalmak és ellenforradalmak, különböző, de viszonylag rövid életű diktatúrák, tömeges ki- és bevándorlások, ki- és betelepülések és -telepítések, óriássá duzzadt városok következtében. S mindennek folytán réteg- és szubkultúrákkal-erkölcsökkel, közöttük olyanokkal is, ahol az érdekeltek inkább a törvényes rend megszegését-kijátszását s nem betartását érzik kötelezőnek, nemegyszer megtorló mechanizmust is működtetve mindazzal szemben, ami a törvényhozó, illetve az uralkodó rétegek szerint a társadalom egészére érvényes: nem a törvényes hatalom tekintélyét tisztelve, hanem inkább „anonim tekintélyekhez” igazodva, legfőképpen a „közvéleményhez”. Mindig annak a közösségi kategóriának a normáit követve, amelyben, jobbára beleszületve, élnek, s amihez tartozónak érzik magukat. Össze-összetűzve ugyan brancsbeliékkal is, ám könnyebben engedve állkapcsaik szorításán, mint amikor azok kívülállók gégeire szorulnak. Hogy az azonosulás e körébe kik tartoznak, más kérdés, patriarchálisabb etnikai- vagy réteggkultúrák esetében többen, „atomizáltabbakéban” kevesebben, míg a „legfejlettebbeknél” ez a kör az ún. kiscsaládra szorítkozik

csak. A többiek, akik iránt civilizált embernek mégiscsak illene a szolidaritás némi jelét mutatnia, átmeneti hangulati hatásoktól eltekintve, inkább csak képmutatás tárgyát képezik. Napjainkban talán sokkal inkább, mint bármely más korban. Még ha a képmutatás ostromozása minden kor prófétáinak, hitszónokainak és íróinak mindig is kedvenc tárgyát képezte – nemegyszer képmutatásból.

Csakhowy korunkban már végképp a norma betartásának merő látszata tekinthető a kívánatos normának. Amiért is a norma komolyanvevőjének, netán számonkérőjének könnyen jut a számkivetettség osztályrészéül. Bármely pillanatban bűnbakká válhat hát, balekká a legjobb esetben.

Deviáncssá, normaszegővé.

Jöhetnek hát – nem a bűnözők, alkoholisták, elmebetegek, hanem, akiket némi rokonság mégiscsak fűz ezekhez is. Legalábbis a kényszerpálya tekintetében.

De előbb egy rövid intermezzót még.

Csakhowy elmondjuk: annak az útnak alapján, amit az erkölcsi gondolkodás fejlődése befutott, minden merev normákon épülő kódexerkölcs joggal hat idejétmúltnak. Napjaink embere ne meghatározott titalmakhoz igazodjon hát, hanem egy bizonyos értékrendhez. Tudva, hogy önmagában semmi sem jó vagy rossz, tettei lehetséges következményeit igyekezzen felmérni inkább. Vagyis gondolkodva legyünk erkölcsösesek, cselekvők vagy nem cselekvők, mások érdekeire is figyelve, ahogy a helyzet kívánja. Dekoratív deklarációként lebegtetve akár a „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” parancsát is, de inkább az élni és élni hagyni elvének vagy a „mit nem kíváncs magadnak, ne tedd embertársadnak” lapos tankönyvigazságának jegyében járva el inkább. Értelmünk révén jutva birtokába értékrendünknek, s juttatva hozzá másokat is. Belátásos alapon mindenekelőtt.

Csakhowy itt több minden felmerül mindjárt.

Az is akár, hogy ez a hajlékony és belátásra épülő autonóm erkölcsiség arra a személyiségtípusra méretezett, amely az erkölcsi gondolkodás fejlődését a leginkább előrevitte. Önmagából indulva ki, de alighanem elfeledve, hogy az emberek többsége képes ugyan gondolkodni, ám a gondolkodás nem éppen élvezet a számára. Meg hát az agy (az állati és emberi egyaránt) létfenntartó szervként önzésünket igazol is; igencsak résen kell lennünk hát, hogy ilyen irányú működését tetten érhessük. Emellett a racionális belátás önmagában kevés, erkölcsi értékrend beépüléséhez a személyiségbe érzelmi tényezők is szükségeltetnek. Azonosulás és kötődés, nem utolsósorban személyekkel és személyekhez is. Nemcsak iskolabani tanulás, hanem öntudatlanul megfigyelő is, látott példák követése – alkal-

masint farkasaink gátlásai is ekként rögzülnek. Mert azért rögzülhet más is: civilizált és jól idomított leszármazottja gazdája parancsára nagyon is kész elharapni fajtársa torkát. Gazdája fajtársáét is. De menthet életet is, ha erre programozták be.

Büntetés és jutalom segítségével, jóra vagy rosszra. Úgy, ahogy a közösség vagy a hatalom is tette ezt mindig is az emberrel, mindenekelőtt a vallás segítségével. Kiskorúsítva a nagykorúakat is – csak hát az emberek többsége, tudatilag és erkölcsileg, kiskorú, nemde?

Voltaire mindenesetre annak érezte őket. Ezért mondhatta a vallásról, számomra is igaznak tetszőn: ha nem létezne, ki kellene találni. Hasznosnak és áldásosnak tartva szerepét, éppen csak tanításait ásva alá – boncolgató és mindent nevetségessé tevő szelleme segítségével. De hát „csak” azért tartani igaznak valamit, mert jó (el)hinni, mert vigaszt nyújt, mert a halál tényét segít elviselni, mert bűnök elkövetésétől tart vissza, vagyis mert hasznos, ellentmondásként feloldhatatlan. Korunkban meg végképp nem leplezhető el.

Még ha pillanatnyi jelenünk kedvezni is látszik a vallásosság bizonyos reneszánszának. Amiért valahányszor egy, az emberi értelemre épülő elképzelés megbukik, úgy, ahogyan az most térségünkben is történt, szükségképpen az értelemben vetett bizalom is meginog, mintha a kevés túl sok lett volna. Nem mintha az egyházak odahajló segítőkészsége nem érdemelné meg minden tiszteletünket, bizonyos egyházi emberek bámulsos erkölcsi szilárdságról tanóskodó magatartása meg éppenséggel csodálatunkat. Példáik mindenképpen lenyűgözőek.

Úgyhogy a hitből vagy bármi másból fakadó „erkölcsi megújodás”, mindenekelőtt itt, vákuumos térségeinkben, tőlük függetlenül hat illúziósnak. Amiért is ha lesz is valamiféle kibontakozás, s remélnünk kell, hogy lesz (mást mit is tehetnénk?), sokkal inkább ígérkezik gazdaságinak, moralistáknak aligha lelkesítően üzletiesnek. Inkább egy önértékekből kialakult egyensúly eredményeként, semmint az erkölcsök hatása következtében. Valamiféle „posztmorálnak” is nevezhető játékszabályrendszer jóvoltából, mivel bizonyára valamennyiünknek meglesznek majd kis és nagy játékaink vagy játszmaink inkább – azoknak is nyilván, akiket kijátszanak majd. Mert azért tudomásul kell vennünk, hogy a demokrácia, minden nagyszerűsége ellenére, kisszerű is.

Sőt talán elsősorban az.

Franz Boas, a század első felének neves etnológusa szerint a legrimitívebb etnikai közösségek soraiban is akadnak az átlagosnál racionálisabban gondolkodni képes egyének. Okozóiként mégis bizonyos változásoknak ezekben az ősi társadalmakban.

Deviánsnak lenni különben annyi, mint az útról letérni. Arról a

bizonyosról – keskenyebből vagy szélesebből –, amelyet a valamiért mérvadók igaznak kiáltanak ki. Így lesz a deviáns bűnös is egyben megengedhető vagy épp elpusztítandó. A legszerencsésebb esetben is le- vagy eltévedt, eltévelyedett, akit vissza kell terelni az útra, vissza a nyájhoz. És ha ez sikerül, örül a pásztor. Épp csak minek örül? Magáért a juhért, amely, éppen mert elveszettek hitte már, egyszerre értékesebb lett a szemében? Vagy a nyáj érdekében, nehogy az útról letérőt a többi juh is kövesse – hogy végül azon kevesek számítsanak már deviánsnak, akik mégis az úton maradtak. Mivel az út mindig ott van, ahol a nyáj, hogy is lehetne ez másképpen.

Bármennyire is a nyájtól elszakadtak is az érdekesebbek. Velük foglalkozni látszik érdekesebbnek. Meg a devianciával is természetesen.

Amiért a deviancia esemény, hír, amiért a devianciának „hírértéke” van, nagyon is pulitzeri értelemben, a „ha egy kutya megharapott egy embert, az nem hír, de ha egy ember megharapott egy kutyát, az hír” formulájának megfelelően. Ámde Maupassant is azért írt mindig boldogtalan asszonyokról, mert „a boldog asszonyoknak nincs történetük”. Lévn az irodalom tárgya, már amikor nem is írták még, hanem énekelték „csak”, mindig is a történet, a történet, a rendkívüli, a csodás, és amiben mindig is benne volt, hogy valaki megszegte a normát, letért az útról. Még ha ez eleinte nem is kérdőjelezte meg a normát, sokkal inkább igazolta azt, és számon is kérte.

Csak hát a normától eltérővel foglalkozás szükségképpen vezetett el a normaszegés és a normaszegő, másképpen a deviancia és a deviáns megértéséhez. Veszedelemesen közel kerülve a norma értékének és érvényességének vitatásához. Úgy tetszik, a naiv eposzban még nem, de a tárgyra felülről „lekacagó” homérosziban már igen, s az ógörög drámában még inkább. Mindenekelőtt a tragédiában. Amiért a közegét képező társadalomban egyformán érvényes erkölcsi normák ütköznek össze benne, amiért Antigonének és Kreónnak a maga szemszögéből egyformán igaza van, méghozzá morálisan is, azt sugallva, hogy az érvényes értékrend egészként be sem tartható már, s így a tragédia éppen azért lesz tragédia, mert hősei e betarthatatlanság következtében esnek áldozatul a megsértett erkölcsi világrend visszaütő megtorlásának. De a vígjáték esetében sincs nagyon másképp: bármennyire szilárdabb erkölcsi alapra legyen is szükség a kinevetés és kinevetetés magabiztosan ítélkező talapzatához. Mivel a görbe tükröt tartás, az érvényesnek hitt vagy kikiáltott, de be nem tartott értékrend kíméletlen számonkérése, azzal, hogy a létezőt veti bírálat alá, s a látszat és valóság közti szakadékot mutatja meg, mindenképpen romboló erő. A minden úgy van jól, ahogy van hívei és haszonélvezői számára mindenesetre. És a hatalom szemében is, legyen bár szó a létezőt mindenáron fenntartani kívánó hatalomról vagy éppen a mindent megváltoztatni akaróról – annál is inkább, mivel az utóbbiról is hamar kiderül, hogy igazi szerepe mindenképp

a megőrzésben teljeseedik ki. Hogy lényegéből fakadóan nem is lehet más: konzervatív csak.

Ellentétben az irodalommal. Nemcsak a „szépirodalommal” persze, hanem a filozófiával és tudománnyal is. Mindazzal, ami gondolkodástörténeti tényezőként játszott és játszik szerepet a történelemben. Függetlenül a szemlélet „haladó” vagy „konzervatív” voltától, a műben vagy életműben hirdetett vagy csak abban rejlő eszmék mibenlététől. Mivel az irodalom eleve, mivoltából adódóan deviáns, normától eltérő és normaromboló. Még ha a múltat védelmezi is, mivel azt is, a netán visszasírtat is, gondolkodás révén veszi szemügyre.

De deviáns az író is, a filozófus, a gondolkodó „személy szerint” is. Szerepéből adódóan, de személyiségjegyeit tekintve szintén. Nemcsak mert ember és szerep óhatatlanul kölcsönhatásba kerül benne, s „foglalkozási betegségé” lesz, hanem bizonyos fokig már szerepének kezdete előtt is létező alkati sajátosságai folytán, amelyek így szerepvállalását is meghatározzák. Mindenekelőtt amiért „átlagosnál racionálisabb” gondolkodásra képes, mivel az alkotó, kreatív típusú személyiségre mindenképpen a racionális/logikus gondolkodásnak ez a fokozott képessége jellemző, a következetesen gondolkodni tudásé, a végiggondolás tudásáé – szemben a minduntalan lépést vétőkkel, a botladozókkal és visszalépni kényszerülőkkel, a másokhoz igazodókkal. Vagy a hibáikat hiúságból, makacsságból be nem látókkal. Nem mintha a gondolkodó nem kényszerülne korrekcióra, szüntelenül ezt is teszi, éppen csak kevesebb késéssel, rövidebb „visszacsatolások” segítségével, magával a gondolkodási folyamattal szinte egyidejűleg. Ezért racionális személyiség mindig a gondolkodó, akkor is, ha tartalmát tekintve szemlélete, világlátása irracionális, transzcendentális vagy éppen misztikus, gondolatmenetének valamilyen irracionális vagy fiktív kiindulópontja következtében, ahonnan elindulva azonban következetes logikával halad a maga útján, külön világot alkotva, netán az örület ama fajtáját, amelyben ott van a „rendszer”. De nemcsak azért olyan, amilyen, amiért „intelligensebb”, „kreatívabb”, amiért átlagon felüli intellektuális adottságokkal bír, hanem mert gondolatait nem képes féken tartani és nem kimondani. Nem hagyja magát zavartatni másoktól, következőképpen gátlástalanabb, „erkölcstelenebb”.

Legalábbis a szó köznapi értelmében. Amiért az „erkölcs” nem gátlásként működik benne. Léven nem passzív tudomásulvevője, hanem aktív megismerője a valóságnak, s így erkölce sem automatizmusként funkcionál, nem eleve rögzült belső kényszerként. De mivel kritikussága az igazságokat eleve elfogadó, „szokáserkölcsöknek” hódoló „nyájszellemmel” is szembehelyezi, nem enged reflexszerűen a külső kényszernek sem. Vagyis... szívesen írnám le itt, hogy nem konformista, de sajnos lehet az is, hiszen

miért ő ne lenne képes létfenntartó szervként működtetni agykérgét, s így inkább csak szerepe egyeztethető össze nehezen a konformizmussal.

De talán az is beleférhet mindebbe, hogy a gondolkodó, illetve az alkotó, mindennek ellenére „erkölcsös” is.

Egyformán jellemezhető „erkölcstelenként” és „erkölcsösként” is.

Bár jobb lenne talán „erkölcsös” helyett „erkölcsi” lényként meghatározni. „Homo ethicus”-nak nevezni. Úgy értve ezt, hogy fokozott erkölcsi érzékkel is rendelkezik, még ha ez alatt nem valamilyen külön képességet kell is értenünk, mivel ez a magasabb intelligenciából és kreativitásból alighanem önmagától adódik. Igényként is, hogy a gondolkodó racionálisan kívánja értékelni és újraértékelni az érvényes normák valóságos emberi kapcsolatokat szabályozó szerepét, értelmét, célját, s ezeket szem előtt tartva kéri számon azt a közösség tagjaitól, másoktól és önmagától is. Vagy veti el, mint ész- és célszerűtlent, netán nagyon is látva annak értelmét, de egyszerűen fütyülve rá. Ám ha ezt teszi is, nem azért teszi, mert nincs tisztában tettének morális/etikai dimenzióival, vagy mert ezt illetőleg becsapja magát (kritikussága nehezen engedi meg számára az önámítás kényelmét), inkább tudatosan adja el az ördögnek lelkét. Valamiért, amit többre értékel, alkalmasint „etikai okból”, hogy a rosszat ne csak kívülről tanulmányozza, hanem belülről át is élhesse.

Vagy az esztétika csábításának enged.

Mivel az alkotó esztétikai lény is, nemcsak „homo ethicus” hanem „homo aestheticus” is. Itt sem valami külön esztétikai érzék vagy érzékenység jóvoltából, az ilyesmi a széplelkek sajátja inkább, nem annyira az alkotóé, mint a műélvezőé. S különben is az esztétikumnak nem sok köze van a köznapi értelemben vett széphez vagy a természet szépségéhez, több az izgalmashoz és izgatóhoz, mindahhoz, ami esemény, történet, élmény. És ami munkát ad az agynak, tanulmányozás tárgya lehet, megoldandó probléma, legfőképpen pedig „ihlető” az alkotáshoz, nyersanyag, forrás. Mindahhoz tehát, ami csak az „igaz úttól” távol, a kisszerűség és az unalom felségterületén túl található meg. A jelenséget így talán esztétikai indíttatású eltévelyedésnek is nevezhetjük, ami némileg talán érintkezhet az „úgy döntöttem, hogy gazember leszek” formulájával is, ám ez utóbbit mindenekelőtt a „hatalom akarása” motiválja, viszont ha tudatos, ez sem „erkölcs alatti”, sőt szívesen tetszeleg „erkölcsfelettség”-ben. Mindkettő esetében „túl jön és rosszon” vélve találni magát. Mindenesetre ez az esztétikai természetű eltévelyedés megnyilvánulhat életvitelben, a „rossz virágai” keresésében (Baudelaire), de lehet belőle filozófia is, egyetemességre törvő világszemlélet, amoralizmusban, erkölcsellenességben jutva kifejezésre. Mint... de ki ne találta volna már ki, hogy itt most a puritán lutheránus lelkecszaládban zseniként született „Antikrisztusról” lesz szó,

aki mintagyerekként és eminens diákként alighanem túl soká vette komolyan korának nyárspolgári-filiszteri morálját, hogy azután már csak annak teljes elméleti felrobbantása árán bújhasson ki burkából. Dionüszosztól megittasultan, kíméletlen leleplezőjeként a hétköznapi morálnak, a „birkaerkölcsnek”, annak máig sem felülmúlt természetrajzát prezentálva. Ámde azonosítva azt az erkölcs egészével, nem téve különbséget morál és etika között. Mindenekelőtt művészetfáltésből öntve ki a fűrésztővízzel a gyereket is. De alapjában véve annak az agressziót felszító kihívásnak engedve, amit a gondolkodó a nem gondolkodással, sőt annak erényeként feltüntetésével szemben mindig is érez, azt a gyanút táplálva, hogy a gondolkodó voltaképpen nagyon is erőszakos lény, éppen csak erőszakossága a közvetlen fizikairól szellemi síkra tevődött át.

Nietzsche mindenesetre erre a kihívásra egyedül egy művészetközpontú utópiával válaszolhatott.

Etikai utópia helyett esztétikai utópiával.

Akár „erkölcsös”, akár „erkölcstelen” tehát a gondolkodó, valahogy mindenképp kapcsolatban áll az erkölccsel. Párbeszédet folytat vele, „szituáció” fűzi hozzá. Ezzel összefüggésben lesz az utópista is.

Akkor is, ha nem ír ideális államról, vagy alkot meg igazságos társadalmat felkínáló programot, naiv ártatlansággal vagy tudományos igénytel egyengetve a régi lerombolásának útját. Ha csupán bemutat, megjelenít, leír, akár a legszűkebb magánélet világára szorítkozva csak. Ilyen értelemben minden mű és életmű megannyi különbejáratú utópia is, etikai vagy esztétikai fogantatású, minden kézzelfogható világjavító szándék nélkül is, minél „szuverénebb” alkotásról van szó, annál inkább. Kötődjék bár valamilyen ideológiához, vagy sem, gyakran még kifejezett kritikai hozzáállás nélkül is kiváltója, elindítója, fel- vagy újraélesztője lesz egyik-másik ideológiának, befolyásolója valamilyen ember- vagy társadalomjavító eszmerendszernek. S használati tárgya is, eszköze, játékszere, amit az ideológiák hordozói felhasználhatnak. Élve vele vagy visszaélve, bizonyítva-bizonygatva általa mindannak károsságát, erkölcstelenségét és embertelenségét, amivel szemben állnak. Lám, ilyen rossz ez a világ – ami csakugyan rossz is. Épp csak nem bizonyos, hogy azért rossz, amiért a kérdéses ideológia annak véli, még kevésbé, hogy az ideológia elképzelései szerint változtatható vagy „váltható” meg. De azért az irodalom vagy a filozófia egészéből sugárzó kép sokkal inkább változ(tat)ást sürgető, radikalizmust és forradalmiságot felszító, mozgósító, semmint belenyugvást sugalló. A leírt rossz révén pedig, mintha csak valami szőnyeg fonákját néznénk, a negatívumok pozitív ellenképét is megtalálhatjuk.

Úgyhogy belőle napjainkban még Lukács György „kritikai realizmusának” koncepciója is sajátos groteskséggel rajzolódhat ki: mintha az irodalom évszázadokon, sőt évezredekken át azért alkotta volna meg remekműveit,

hogy előkészítsen egy olyan világot, amely olyan tökéletes lesz, hogy – nem is lesz benne szükség irodalomra. Amíg csak a megvalósítására irányuló kísérlet, mármint hogy ez a tökéletesnek szánt világ minden korábbinál elviselhetetlenebbre és borzalmasabbra sikerült, véget nem vetett ennek a fenyegető illúzióknak.

Elméletileg is újra utópiává változtatva vissza azt, ami gyakorlatilag antiutópia lehetett csupán.

Nem mintha az utópia végleges lehetetlenülése nem hagyott volna tagadhatatlanul űrt is maga után. Mivel a gondolkodó és alkotó világa enélkül menthetetlenül különbejáratú utópia lehet csak.

1990. november

